

میزگرد بررسی ابعاد اقتصادی، اجتماعی و فنی طرحهای مرتعداری در استانهای فارس و کهگیلویه و بویراحمد

تهیه و تنظیم: جعفر توکلی

در جهان امروز، مراتع به عنوان یکی از منابع مهم و ارزشمند محسوب می‌شوند و به طرق گوناگون مورد بهره‌برداری و استفاده قرار می‌گیرند. اهمیت مراتع، از بعد زیست محیطی، اقتصادی، اجتماعی و... مطرح می‌باشد. مراتع پناهگاه حیات وحش، بانک ژن و ذخیره‌گاه تنوع بیولوژیکی بوده، موجب تغذیه آبهای زیرزمینی و جلوگیری از فرسایش در سطح حوضه‌های آبخیز می‌شوند. مراتع یکی از منابع تأمین علوفه، گیاهان دارویی، مواد و صنمهای صنعتی و... است و نیز، از لحاظ اجتماعی، محل زیست و اشتغال انسانهایی است که بر روی آنها زندگی می‌کنند و از طریق بهره‌برداری از آنها امرار معاش می‌نمایند و فرهنگ، آداب و رسوم و سنتهای خاص خویش را دارند. شاید هر یک از جنبه‌های فوق که در باب اهمیت مراتع اشاره شد، خود موضوع چندین کتاب و رساله تحصیلی باشد که البته چنین نیز هست. اما آنچه که موجب تأکید بیشتر بر اهمیت موضوع و ضرورت توجه به آن می‌باشد وضعیت ما در این زمینه می‌باشد.

کشور ما ایران دارای بیش از ۹۰۰ میلیون هکتار مراتع درجه ۱ و ۲ و ۳ می‌باشد که متأسفانه در سالهای اخیر، روند تخریب و نابودی آنها بنابر دلایل متعدد رو به افزایش بوده است. یکی از این دلایل از بین رفتن نظامهای بهره‌برداری سنتی، بر اثر کانون ملی شدن جنگلها و مراتع و عدم جایگزینی نظام بهره‌برداری مناسب بوده است که منجر به فشار مضاعف و چرای

بیش از حد ظرفیت، تبدیل اراضی مرتعی به زمین زراعی و... گشته و در نتیجه شرایط موجود را رقم زده است. بعد از پیروزی انقلاب اسلامی، در راستای افزایش مشارکت مردم در امور و اهمیت حفظ احیاء و بهره‌برداری صحیح از مراتع، سازمان جنگلها و مراتع کشور با مطرح نمودن طرحهای مرتعداری و واگذاری مراتع به دامداران واجد شرایط سعی نمود با به رسمیت شناختن حق انتفاع دامداران از مرتع، گامی مثبت در راه بهره‌برداری اصولی و جلوگیری از تخریب بیش از پیش مراتع بردارده، گزارش حاضر، مختصری از مطالب مطروحه در میزگرد بررسی ابعاد اقتصادی، اجتماعی و فنی طرحهای مرتعداری در استانهای فارس و کهگیلویه و بویراحمد می‌باشد که در تاریخ هجدهم دیماه سال گذشته، در محل آمفی تئاتر دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران برگزار گردید. در میزگرد مذکور، نتایج و یافته‌های تحقیقی تحت همین عنوان که براساس توافقنامه همکاری علمی و پژوهشی بین دانشکده مزبور و سازمان جنگلها و مراتع کشور انجام گرفت، به حاضرین که در بین آنان مهندس ربیع فلاح رئیس سازمان مذکور و معاون وزیر جهادسازندگی به همراه جمعی از معاونین و کارشناسان سازمان فوق، عده‌ای از اساتید دانشگاه و دانشجویان دیده می‌شدند، ارائه گردید.

در این مراسم مهندس فلاح، رئیس سازمان جنگلها و مراتع کشور، ضمن تشریح وضعیت مراتع کشور و برنامه‌های سازمان در این زمینه، اعلام داشت

که در برنامه پنجساله اول، ۵/۵ میلیون هکتار از مراتع کشور، در قالب طرحهای مرتعداری به دامداران ذیحق واگذار گردیده است. وی با استقبال و تأکید بر همکاریهای بین دانشگاه و مجامع علمی با دستگاههای اجرایی، نقش دانشگاهها را تأمین نیازهای تحقیقاتی سازمان مهم تلقی نمود و انجام این گونه تحقیقات و مطالعات را وسیله‌ای مناسب، جهت برخورد اصولی و منطقی با طرحهای در دست اجرای سازمان و مانی در برابر برداشتها و سخنان عوامانه دانست.

سپس دکتر ازکیا مجری طرح، گزارش مختصری از مراحل اجرا، پروژه‌های تحقیقاتی، گروههای تحقیق و... ارائه داد وی گفت: طرح فوق شامل ۹ پروژه بوده است که به بررسی ابعاد مختلف اجتماعی، اقتصادی و فنی طرحهای مرتعداری پرداخته و ۳۵ نفر از اساتید، محققان دانشکده علوم اجتماعی و کارشناسان و محققین بومی در انجام طرح فعالیت داشته‌اند.

سخنران بعدی دکتر محسنی تبریزی بود که نتایج پروژه تحقیقی خویش را پیرامون نظرسنجی از مشمولین طرحهای مرتعداری ارائه نمود. ایشان در این تحقیق، نظرات ۱۱۱ مرتعدار را با استفاده از تکنیک پرسشنامه و از طریق مصاحبه‌های هدایت شده و با در نظر گرفتن شاخصهایی از قبیل میل به کار گروهی، سرنوشت‌گرایی، رضامندی شفلی، میزان آشنایی و آگاهی مرتعداران با طرحهای مرتعداری و

اهداف آن و ... مورد سنجش قرار داد. از نتایج بدست آمده، این که ۸۲ درصد مرتعداران با طرحهای مرتعداری آشنا بوده، ۵۰ درصد آنان واگذاری مراتع به دامداران را سودمند تشخیص داده‌اند و معتقدند این امر منجر به حفظ، احیاء و اصلاح مراتع می‌شود. همچنین، میل به کارگروهی در بین مرتعداران بالاست، ولی رضایت آنها از شغل مرتعداری اندک است. زیرا هنوز پاداشها و درآمدهای لازم را از کار فوق دریافت نکرده‌اند. افزایش مشارکت در بین آنان، رابطه مستقیمی با نوع معیشت آنها دارد، که بدون کمک و همیاری در برنامه‌هایی نظیر کوچ، شیرواره و... امکان زندگی غیرگروهی و مجزا را از آنها سلب می‌کند. لیکن انگیزه‌های مالکیت فردی نیز در بین آنان قوی است و در بسیاری از موارد، مراتع را بین خود تقسیم و تنسیق کرده‌اند. اکثر مرتعداران، به جهت تثبیت و تقویت حقوق آباد و اجدادشان در رابطه با حق انتفاع و بهره‌برداری از مراتع از طرحهای مرتعداری رضایت داشتند و خواستار مشارکت بیشتر در مراحل طرح و حمایت‌های فنی و مالی دولت بودند.

سپس دکتر زاهدی، نتایج تحقیق خویش پیرامون مسائل اجتماعی و مالکیت را مطرح نمود. وی ابتدا به اهمیت اقتصادی و سیاسی مراتع و این که در طول تاریخ حکومت‌های بی‌شماری ریشه عشایری داشته و از نظر مالی بر مراتع کشور متکی بوده‌اند، اشاره نموده، گفت: در حال حاضر، ۹۲ درصد دامهای موجود کشور در تمام یا قسمتی از طول سال از مراتع تغذیه می‌شوند و زندگی ۴۲ درصد دامداران از طریق بهره‌برداری از مراتع تأمین می‌گردد. نامبرده همچنین خسارات مختلف ناشی از روند روبه تخریب مراتع از قبیل بیابان‌زایی، فرسایش، کاهش نفوذپذیری خاک و کم‌شدن آبهای زیرزمینی از بین رفتن جامعه اکولوژیکی و تنوع ژنتیکی و ... را بر شمرد. براساس تحقیق وی در ایران از قدیم الایام تا سال ۱۳۱۰ هجری شمسی، شرط اصلی در مالکیت اراضی و مراتع اقتدار سلطان بوده و او مراتع را به اشخاص و قبایل واگذار می‌نموده است. از سال ۱۳۱۰ تا ۱۳۴۱ و پس از تصویب قانون ثبت، بسیاری از اشخاص با استفاده از نفوذ خویش مراتع را به نام خود ثبت کردند. اما در سالهای پس از ۱۳۴۱ با تصویب قانون ملی

مطرح می‌گردند. تنها بعد از سال ۱۳۴۶ بود که قوانین مربوط به مراتع وضع می‌شوند. همچنین، تا سال ۱۳۴۷، مسئله انسان و مسایل اجتماعی در قانون منابع طبیعی مطرح نبوده است. وی گفت یکی از محاسن طرحهای مرتعداری این است که موجب تثبیت وضع بهره‌برداری و به رسمیت شناخته شدن حق انتفاع بهره‌برداران گردیده است.

سپس دکتر انصاری، نتایج تحقیق خویش را پیرامون تشکلهای تعاونی در طرحهای مرتعداری، ارائه نمود. بنا بر این تحقیق، حدود ۸۳ درصد مرتعداران خواستار واگذاری مراتع به صورت فردی بوده‌اند و حدود ۷۶ درصد آنان، کارگروهی را مفید تلقی نموده‌اند که اگر به ظاهر امر بنگریم، نوعی تضاد در بین نظر مرتعداران مشاهده می‌شود. زیرا از طرفی خواستار مالکیت مراتع بوده و از طرف دیگر کارگروهی را مفید دانسته‌اند. البته اگر دقت کنیم، تضادی وجود ندارد، بلکه آنچه برای عشایر مهم بوده است، بهره‌برداری از مرتع و نه مالکیت آن بوده است. لیکن در شرایط کنونی، مرتعدار می‌خواهد، مرتع از آن خودش باشد. در عین حال که به همیاری‌ها و کارگروهی همانگونه که در گذشته رواج داشته است، اکنون نیز دارد، اهمیت می‌دهد. لذا واگذاری مالکیت مراتع به عشایر، موجب اعتماد به نفس آنها و تقویت روحیه همیاری در بین آنان خواهد شد. همچنین، وی بر اهمیت مدیریت ونحوه اعمال آن در میزان موفقیت تعاونی‌ها در طرحهای مرتعداری تأکید نمودند و خواستار آن شدن تا کمکهای دولت به عشایر طوری باشد که از میزان خوداتکایی آنها نکاهد و آنها را

شدن جنگلهای و مراتع، مالکیت دولتی بر مراتع گسترش یافت. وی همچنین واگذاری مالکیت مراتع به افراد و مرتعداران را رد نمود و گفت: سازمان جنگلهای و مراتع و مرتعداران رویکرد دوگانه‌ای با طرحهای مرتعداری داشته‌اند. سازمان طرحهای فوق را سیاستی جهت تثبیت مالکیت دولت بر مراتع قلمداد نموده است و عشایر و مرتعداران نیز، آن را راهی مناسب جهت احراز مالکیت مراتع واگذار شده، می‌دانند.

سخنران بعدی دکتر محرابی بود که، به اختصار، به بحث تنسیق و اهمیت آن در نظامهای بهره‌برداری و نقشی که در اصلاحات ارضی داشته است، اشاره نمود و بر مطالعه ابعاد اجتماعی و اقتصادی آن تأکید کرد. وی همچنین به اهمیت وجود ثبات در تشکیلات اداره منابع طبیعی کشور اشاره نمود و تغییر و تحول بی در مدیریت منابع طبیعی کشور به عنوان یکی از عوامل مخرب برنامه‌های سازنده و تقویت تشکیلاتی تلاشهای جاری در تشکیلات موجود دانست.

سپس مهندس معین‌الدین، بحث خویش را پیرامون جایگاه انسان و مرتع در قوانین ارائه نمود. وی معتقد بود که در قوانین موضوعه آنچه که کمتر به آن توجه شده، انسان در مرتع و رابطه بین این دو است. نامبرده، ضمن اشاره به این که در جامعه عشایری نیز منزلت اجتماعی در داشتن دام است و نه مرتع، گفت: تا سال ۱۳۳۸، تعریف مشخصی از مرتع در قوانین دیده نمی‌شود و مراتع جایگاه مشخصی در قانون نداشتند و بیشتر در حاشیه بحثهای مربوط به مالکیت زمین از قبیل: حق علف چر و حق المراتع و...

وابسته به دولت ننماید.

سپس دکتر رفیع‌فرو، نتایج تحقیق خویش را پیرامون تشکلهای سنتی در طرحهای مرتعداری ارائه نمود. وی ابتدا به سابقه طولانی ایران در پرورش دامهای اهلی در منطقه اشاره کرد و ضرورت تنظیم و تنسيق بهره‌برداری از مراتع را به موارد زیر دانست:

- ۱- معیشت بر پایه دامداری ۲- روش سنتی تولیدات دامی ۳- تشکلهای سنتی خانوادگی، مانند: نظام عشیرهای. بنابر تعریف ایشان، تشکل عبارت است از: یک ساخت اجتماعی اقتصادی، فرهنگی و تشکلهای سنتی کلیه انواع، صور و شکلهای غیرنوبین آنرا در برمی‌گیرد. در این تحقیق، تشکلهای سنتی کهگیلویه و بویراحمد مورد مطالعه قرار گرفته و بر استفاده از نکات مثبت آنها تأکید گردیده است. ضرورت تشکل و همیاری در میان عشایر، به حدی است که امکان زندگی فردی و تک خانواری در این جوامع تقریباً غیر ممکن می‌باشد. بیش از ۹۳ درصد دامداران در زمینه‌های اجتماعی نظیر عزا، عروسی و ... و در صد قابل توجهی از آنان، در زمینه‌های اقتصادی مثل واره - پشم‌چینی و ... و نیز در رابطه با کوچ، مسائل امنیتی و نگهداری دامها، همیاری را امری ضروری دانسته‌اند. نامبرده، در خاتمه با اشاره به این‌که مرتعداران معمولاً محدوده طرحها را بین خود تقسیم نموده و به طور فردی عمل کرده‌اند، تأکید نمود که اعضای طرح، حتی الامکان باید دارای روابط خویشاوندی باشند تا از تقسیم مراتع بین مرتعداران جلوگیری گردد.

سخنران بعدی، مهندس نسبی‌زاده بود که یافته‌های تحقیق خویش را پیرامون مسائل اقتصادی و طرحهای مرتعداری به حاضرین ارائه نمود. ولی در این تحقیق، به بررسی توان مالی خانوارهای عضو طرحهای مرتعداری جهت تأمین هزینه‌های طرح و نیز ارزیابی اقتصادی طرحهای فوق پرداخت. برای اندازه‌گیری توان مالی خانوارهای عضو طرح، از میزان پس‌انداز آنها استفاده شده و بدین منظور با کسر هزینه‌ها، از درآمد ناخالص میزان پس‌انداز آنها مشخص شده است. در هر یک از دو استان فارس و کهگیلویه و بویراحمد ۳۰ طرح مورد بررسی قرار گرفته و درآمد خانوارهای عضو در زمینه‌های دامداری، زراعت، باغداری، صنایع دستی درآمد حاصل از فروش

خدمات و درآمد حاصل از مرتعداری مثل چوب، کتیرا و... محاسبه گردیده است. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که متوسط تعداد دام هر خانوار در استان فارس، نسبت به کهگیلویه و بویراحمد، بیشتر بوده و زمینهای زراعی خانوار در فارس دوبرابر رقم مشابه در کهگیلویه و بویراحمد بوده است. همچنین، درآمد اصلی مرتعداران از محل دامداری تأمین می‌شود، لیکن ۴۰ درصد کل درآمدشان از زراعت است که این رقم قابل توجهی می‌باشد. و جالبتر این‌که در استان فارس، هر مرتعدار ۲ برابر کشاورزان که شغل اصلی‌شان زراعت است، زمین دارند. مرتعداران در فارس نسبت به کهگیلویه غنی‌تر هستند و میزان پس‌انداز آنها در سال ۴۵۰ هزار تومان می‌باشد، در حالی که این رقم برای استان کهگیلویه و بویراحمد سالانه ۴۹ هزار تومان است. از لحاظ ارزیابی اقتصادی طرحها به مجرد واگذاری مراتع به مرتعداران هر چند با مدیریت ضعیف و سنتی اداره می‌شوند، لیکن عمدتاً، سودآور هستند. همچنین بنابر محاسبه انجام شده مساحت یک طرح مرتعداری مطلوب برای یک خانوار ۱۴۷ هکتار برآورد گردیده است. ایشان در خاتمه واگذاری مراتع به دامداران را امری صحیح و مقرون به صرفه و یکی از عوامل افزایش درآمد و سودآوری طرحها دانستند. لیکن با واگذاری مالکیت مراتع به دامداران، به دلیل از دست دادن اهم هدایت و کنترل عملکرد و نحوه برخورد آنها با منابع طبیعی، مخالفت نمودند.

سپس آقای حسینی عراقی، نتایج تحقیق خویش، پیرامون بررسی ابعاد فنی طرحهای مرتعداری را ارائه نمودند. در این تحقیق، شاخصهایی از قبیل وضعیت تپه‌های گیاهی، گرایش مرتع، پوشش حفاظتی خاک و ... مورد بررسی قرار گرفته است و علاوه بر مطالعات گذشته و اسناد و مدارک موجود، ۳۰ طرح از ۶۰ طرح اجرا شده، به طور تصادفی انتخاب و مورد بررسی قرار گرفت. تغییراتی که در سطح مراتع تحت پوشش طرح حاصل شده، عبارت است از:

- ۱- افزایش ۱ تا ۲ درصد پوشش گیاهی مرغوب ۲- توقف عوامل تخریب ۳- افزایش ۱۰ تا ۲۰ درصد پوشش حفاظتی خاک. از لحاظ مسائل مدیریتی نیز پیشرفت فیزیکی طرحها کندتر از برنامه‌های پیش

بینی شده بوده است. ایشان همچنین بارهای از مشکلات طرحها، از قبیل عدم وجود دستورالعملهای فنی منطقه‌ای، کمبود برنامه‌های آموزشی برای کارشناسان و مجریان طرحها، حضور دام مازاد در سطح مراتع تحت پوشش طرحها، مشکلات مالی مرتعداران و فقدان تسهیلات بانکی، کمبود امکانات نظارتی و ارزشیابی و... را برشمردند و پیشنهاد نمودند، از توان بخش خصوصی و فارغ‌التحصیلان دانشگاهها به عنوان مشاورین و پیمانکاران مرتع استفاده گردد.

سپس دکتر ازکیا، بعضی از نتایج بدست آمده، از بررسی فوق را به شرح ذیل بیان کرد: کیفیت مرتع این گروهها را بهتر دانست. ۱- مرتعدارانی که جوانتر، هستند. ۲- مرتعدارانی که دارای تحصیلات بوده‌اند، ۳- مرتعدارانی که شغل ثانوی داشته‌اند. ۴- مرتعدارانی که تجربه بیشتری داشته‌اند. ۵- طرحهای مرتعداری که مراتعشان محصور و از معارض کمتری برخوردار بوده‌اند. ۶- طرحهای مرتعداری که مدیریت بهتری داشته‌اند. ۷- مرتعدارانی که با ناظرین بومی سازمان تماس داشته‌اند.

در مجموع، طرحهای مرتعداری هر چند از لحاظ نظری به عنوان گامی مثبت و مفید برای حفظ، احیاء و بهره‌برداری صحیح و اصولی از مراتع کشور محسوب می‌شود و می‌تواند باعث دلگرمی تولیدکنندگان و دامداران مشمول طرحهای فوق گشته و امکان مدیریت منطقی و عقلایی بر مراتع را فراهم آورد، لیکن به دلیل برخی مسایل و مشکلاتی که در مراحل اجرایی با آن روبرو است، هنوز در ابتدای راه بوده و انجام تحقیقات و پژوهشهایی نظیر آنچه که یافته‌های آن در میزگرد مزبور مطرح شده، در تقویت نقاط مثبت و رفع اشکالات و نقاط ضعف آن بسیار مؤثر خواهد بود. آنچه که تحقیق فوق را از سایر مطالعات و پژوهشهای انجام شده در این زمینه متمایز می‌سازد، جامع‌نگری و توجه آن به ابعاد مختلف اقتصادی، اجتماعی و فنی طرحهای مرتعداری بوده است، حال آنکه در بسیاری از موارد، تحقیقات و مطالعات انجام شده، تک بعدی بوده و تنها یکی از ابعاد گوناگون مسأله را مورد توجه قرار داده‌اند.